

Samet Yahya BAL

Öğr. Gör. | Lect.

Gümüşhane Üniversitesi, Kelkit Aydın Doğan Meslek Yüksekokulu, Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü,
Gümüşhane-TÜRKİYE
Gumushane University, Kelkit Aydın Doğan Vocational School, Laboratory and Veterinary Health Program,
Gumushane- TURKIYE
ORCID: 0000-0001-6520-7422
yahyabalvethek@hotmail

Berat SARIKAYA

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gumushane University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Gumushane- TURKIYE
ORCID: 0000-0002-3308-6184
beratsarikaya@hotmail.com

Kelami Açından İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm

Öz

İslam dinine göre Yaratıcı, evrene değişmez birtakım sabiteler yerleştirmiştir. Aşkın yaratıcı kudret, tevhit, tasarım ürünü evren, geçici dünya, anlam ve amacı belirlenmiş insan ve onun misyonu, değişmez temel sabitelerin en başında yer almaktadır. Kelam ilminin amacı, bu değişmez sabiteler ve ilkeleri belirli bir sistematik ile açıklayıp, temellendirerek buna yönelik yapılan itirazları değerlendirip cevaplar vermektir. Son yıllarda gelişen teknoloji ve beraberinde getirdiği yapay zekâ gibi yenilikler, diğer taraftan buna bağlı olarak ortaya çıkan transhümanizm anlayışı, insan fıtratına ve dinin temel parametrelerine muhalif olan görüşleri ileri sürerek insan türünün değişmesi ve güncellenmesi gerektiği fikrini tartışmaya açmıştır. İnsana yönelik olarak yapılacak bu tarz müdahaleler açıkça insanın türesel doğasının ve fıtratının değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca söz konusu anlayış, bununla da yetinmeyip insanın tanımlanabileceğini ve böylece kendi yeryüzü cennetini yaratabileceğini iddia etmektedir. Bu iddialar ile transhümanist yaklaşım, İslam'ın esaslarından tevhit ilkesine, fıtratın dokunulmazlığına ve ahiret inancına karşı bir meydan okuma sayılabilir.

Yapay zekâ teknolojileri ve transhümanist yaklaşımın iddiaları çeşitli mecralarda sık sık gündeme taşınmaktadır. Makalemiz, gündemde olan bu iddiaların, Kelami açıdan insan fıtratı ve bilinci merkezinde bir değerlendirmenin literatüre katkı sağlayacağı tespitinden hareketle kaleme alınmıştır. Çalışmamız, bilimsellik ve teknolojik ilerleme iddialarıyla hem ilahi dinler hem de tüm insanlığı tehdit eden yaklaşımlara karşı, fikri ve ilmi gerekli hazırlıklar yapılarak önlem alınması açısından önemlidir. Çalışmamızda dinin temel ilkelerine aykırı bir durum sergileyen söz konusu anlayışlar ve onların, transhümanizm ve yapay zekâ kavramları üzerinden yaptıkları insan tanımları, iddiaları ve hedefleri kelami açıdan incelenmeye çalışılmıştır. İnsanı sadece maddi bedenden müteşekkil bir varlık olarak gören, onu sadece fiziksel mekanizmaların birleşiminden ibaret kabul eden transhümanist yaklaşım, insanın müteal yönünü ihmal etmektedir. Bu ihmalin neticesi olarak insan üzerinde her türlü tasarruf meşru kabul edilmektedir. Bu sebeple insanlık metalaştırılma, anlam ve amacından koparılma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Fıtrat, Yapay zekâ, Transhümanizm, Ruh.

Artificial Intelligence and Transhumanism in the Context of Human Nature and Consciousness in Theological Perspective

Abstract

According to the religion of Islam, the Creator has placed certain constants in the universe. The transcendent creative power, tawhid, the design product of the universe, the temporary world, the human whose meaning and purpose have been determined, and his mission are at the top of the unchangeable basic constants. The purpose of the science of kalam is to explain and justify these invariable constants and principles with a certain systematic, and to evaluate and answer the objections made against it. In recent years, the developing technology and the innovations such as artificial

intelligence brought with it, the understanding of transhumanism that has emerged as a result of this, on the other hand, have opened up the idea that the human species should be changed and updated by arguing against the human nature and the basic parameters of religion. Such interventions aimed at human beings clearly mean changing the species nature and disposition of humans. In addition, the understanding in question is not satisfied with this argument and claims that man can become a God and thus create his own heaven on earth. With these claims, the transhumanist approach can be considered a challenge to the principle of tawhid one of the fundamentals of Islam, the inviolability of nature, and the belief in the afterlife.

Artificial intelligence technologies and the claims of the transhumanist approach are frequently brought to the agenda in various media. Our article was written based on the determination that these claims, which are on the agenda, will contribute to the literature from an evaluation in the center of human nature and consciousness in terms of Kalami. Our work is important in terms of taking precautions by making necessary intellectual and scientific preparations against approaches that threaten both divine religions and all humanity with the claims of scientific and technological progress. In our study, the aforementioned understandings, which are contrary to the basic principles of religion, and their definitions, claims and targets made through the concepts of transhumanism and artificial intelligence have been tried to be examined in terms of theology. The transhumanist approach, which sees man as a being composed of only the material body and accepts it as a combination of only physical mechanisms, neglects the transcendent aspect of man. As a result of this negligence, all kinds of savings on people are considered legitimate. For this reason, humanity is in danger of being commodified and detached from its meaning and purpose.

Keywords: Theology, Nature, Artificial intelligence, Transhumanism, Soul.

Giriş

İnsanlar tarih boyunca evrendeki canlılarla ve nesnelere temas kurmuş ve onlardan faydalanmak istemişlerdir. İnsanlığın gelişim süreci hep böyle devam edegelmiştir. Bugün teknolojinin geldiği nokta gerçekten insanın hayal gücünü dahi zorlayacak dereceye ulaşmıştır. Artık insanlar hayatlarında kendilerine yardımcı olacak robotlar ve makineler yapmaya başlamışlardır. İnsan gibi konuşan, hareket eden ve insanların yaptığını taklit edebilen yapay zekâlı robotlar üretilmiştir.

İnsanlarla yapay zekâ robotları birden çok ilişki içerisine girmişlerdir. Yapay zekâ bir yönden fonksiyonel anlamda insanlaşırken, insan da yapay zekânın nesnesi haline gelmeye başlamıştır. Alanın uzmanları insan ve yapay zekâ farkının ortadan kalkacağı bir zamana doğru gittiğimizi iddia etmektedir. Yapay zekânın insansı fonksiyonlara doğru evrilmesi ve insanlaşan robotların birtakım sorunları beraberinde getireceği, bu sorunlara yönelik birtakım çözüm arayışlarının başladığı bilinmektedir. Konu bu bağlamıyla daha çok hukuki açıdan ele alınırken, insanın yapay zekânın nesnesi haline gelmesi yani kademeli olarak insanın organik yapısının robotlaştırılması ve bir yapay zekâ insan melezi haline getirilmeye çalışılması kelami ve ahlaki olarak insan fitratı ve İslam dininin temel ilkeleri açısından tekrar değerlendirilme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

İnsan fitratına müdahale, bilincin yapay zekâ ile ölümsüzleşeceği, robotik yapay zekâ ile güncellenen insan bedeninin yaşayacağı sınırsız ömür, dünyanın sonsuzluğu, yeryüzü cenneti, cinsiyetin ve cinselliğin ortadan kalkması ve insanın tanrılaşması gibi birçok iddia, dinin klasik inanç ilkeleri ile çelişmektedir. İnsanın, kendi bedenini ve fizyolojik yapısını çözümleyip özelliklerini tespit edebildiği ölçüde yapay zekâyı aktarımda bulunabileceği söylenmektedir. İnsanın kendini çözdüğünü varsayarsak, insan kendisine tam anlamıyla benzeyen bir yapay zekâ yapmayı başarabilecek midir? Teolojik açıdan düşündüğümüzde insanoğlu, kendi potansiyelini aşan bir varlık meydana getirebilir mi? Bu tarz sorular İslam kelami açısından cevaplanması elzem olan meseleler kapsamındadır. Zira kelami açıdan dünyanın faniliği, ahiret inancı, tevhide aykırı olan tanrılaşma ve Allah'tan başka bir varlığa sonsuzluk atfetme, yaratma, ölümsüz kılma ve her istediğini yapabilme gibi tanrısal sıfat ve fiillerin verilmesi kabul edilemez. Ayrıca transhümanist yaklaşımı benimseyenlerin bir kısmı bu anlayışın yeni bir yeryüzü dini olacağı iddiasındadır. Bir diğer transhümanist yaklaşım ise ilahi dinlere inkârcı tavırla yaklaşan ateizmin ve materyalizmin sarkacında bulunmaktadır. Bu nedenle İslam'ın hak din oluşu bağlamında da transhümanist yaklaşımların değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Yapay zekânın insanla ilişkisini anlayabilmek için tarihi seyirinin, teknolojik olarak ilerlemesinin ve ifade ettiği kavramsal terminolojinin iyi bilinmesi gerekmektedir. İnsanın biyolojik mekanizmasının mekanik olarak taklit edilmesiyle başlayan bu süreç daha sonra taklit edilen bu kısımların insanda kullanımı aşamasına geçmiştir. Yapay zekâ tarihi ve felsefi kökenlere sahip olsa da kendini gerçekleştirdiği alan sibernetik ve robotlar olmuştur (Dağ, 2020, s. 226). Robotlar, karmaşık bir dizi eylemi çok az insan müdahalesi ile veya hiç müdahale olmadan, tanımlanmış hız ve hassasiyette gerçekleştirebilen, programlanabilen, belirli yönlerde hareket etmelerine izin verilen makinelerdir (Aydın, 2021, s. 227). Yapay zekâ teknolojisinin gelişimiyle birlikte insan birçok yönüyle taklit edilmeye başlanmış ve böylece insandaki organik bileşenlerin ve organların eksikliğini giderilmesi yahut iyileştirilmesi adına insanın yapay zekâ teknolojisiyle melezlenmesi durumu ortaya çıkmıştır.

Transhümanizm, hümanizm düşüncesinin geliştirilmesi, bazı bilim adamlarıyla teorik alt yapısının ve sanayileşmeyle pratik alt yapısının oluşturulmasıyla ortaya çıkmıştır. Sanayileşme, yüksek teknoloji, siber-teknoloji ürünü olan transhümanizm; genetik, robotik, sibernetik, nano-teknoloji ve yapay zekâ uygulamalarıyla insanın “transhüman”a döneceğini iddia eder. Evrimsel biyolojiden beslenen transhümanizm; insanı nörobiyo/fizyolojik ve genomik çalışmalarla biyolojik olma sürecinden biyonikliğe evrilmiştir (Dağ, 2021, s. 17).

1.1. Sibernetik

Sibernetik makinelerle bir takım biyolojik faaliyetlerin taklidini, robotların inşasını mümkün kılan, sosyal olaylarda, atomda ve uzayda geçerliliğini koruyan, yani her alanı ilgilendiren evvelce felsefenin işgal ettiği yere talip bir ilimler arası disiplindir. Sibernetik, canlılarla kendi kendini düzenleyen makineler arasındaki çalışma benzerliklerini araştırır. Bu bakımdan organize varlıkların davranış bilimi olarak tanımlanır. “Organize sistem” veya “organize varlık” tabiriyle belli bir denge durumunu elde etmek için çalışan ve bu denge durumunu bozmaya yönelik dış tesirler karşısında kendi iç dengesini koruyabilen çeşitli elementlerin birliği anlaşılır. Bu genel kavram içinde canlı varlık bir çeşit makinedir ve sibernetik bir “genel makineler teorisi” olarak kabul edilebilir. Bu görüşle biyoloji, genel fiziğin özel bir bölümünden başka bir şey değildir (Songar, 1979, s. 6).

Sibernetik, özellikle son yıllarda gündeme gelen bir kavramdır. Herkes bu kavramı kendi anlayışına göre yorumlayıp kullanmaktadır. Yaygın olan korkulardan birisi, robotların dünyayı ve insanları ele geçirip hükmü altına alacağı düşüncesidir. Kimisi, bedensiz varlıkların, meselâ ruhların mevcudiyetini sibernetik yolu ile ispata çalışırken kimi de dini inkâr eden görüşlerini sibernetiğe dayandırma gayretine düşmektedir (Songar, 1979, s. 1). Bundan dolayı bu kavramın ve devamı niteliğindeki yapay zekâ teknolojilerinin iddiaları, İslam kelamı açısından iyice anlaşılmalı, muvafık ve muhalif noktaları tespit edilmelidir.

1.2. Siborg

Yapay zekânın insan-robot etkileşimi bağlamında ilişkili olduğu kavramlardan biri de “Siborg”dur. Siborg kelimesi sibernetik ile organizma kelimelerinin birleşmesinden meydana gelir (Kurt, 2021b, s. 58). “Siborg mühendisliği” ise insanın organik yapısına ilave edilen mekanik parçalarla farklı bir insan-makine melezi ni amaçlamaktadır. İnsanlık bugün bile sağlık sektöründe kullanılan lensler, metal implantlar, kalp pilleri, biyonik el ve bacaklar hatta beynin veri depolama kapasitesini arttıran bilgisayarlar, akıllı telefon, 3D gözlükler ve sanal ortam deneyimi gibi teknolojilerle desteklenmek bakımından hâlâ gerçek bir siborg değilse de biyonikleşmeye başlayan bir varlık sayılabilir. Amerikalı akademisyen Donna J. Haraway tarafından 1991 tarihli Siborg Manifestosu insanın yeni doğasının sınırlarına işaretlerde bulunmaktadır. Buna göre:

Makine ile organizmanın melezi sibernetik bir organizma olan siborg, kurgusal bir yaratık olmanın yanında toplumsal gerçekliği de vardır. Toplumsal gerçekliğimiz dünyayı değiştiren

kurgumuzdur. Modern tıp organizmayla makinenin birleşimiyle, çağdaş bilim kurgu siborglarla (hem canlı hem makine olan yaratıklar) doludur. 20. yüzyılın sonlarına geldiğimizde, aslında hepimiz siborg olacağız. Siborg, ontolojimizi ve siyasetimizi şekillendirecektir. O hayal gücümüzün ve maddi gerçekliğimizin yoğunlaşmış bir imgesidir. İnsan ile hayvan, organizma ile makine, fiziksel olan ve olmayan arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir (Haraway, 2006, s.4).

Bu manifesto doğal ile yapayın, zihin ile beynin, organizma ile makinenin, organik yaratılış ve mekanik tasarımın arasındaki sınırların kaybolduğunu iddia etmiştir. İnsan türünün gerçekten bionik bir evrime uğramaya başladığı doğru mudur? Doğruysa bu süreç ne zaman başlamış ve ne aşamalardan geçmiştir? Bu soruların cevapları önemlidir.

Bionik bilimi, biyolojik sistemleri incelemekte, onların bu özelliklerini birtakım makineler ve elektronik düzeneklerle taklide çalışmaktadır. Bionik teknolojiye elektronik sistemler vücuttaki sinir liflerini ve aksonları taklit ederek yapılmıştır (Songar, 1979, s. 143-145).

Bu teknolojinin temel amacının, komutu beyinden alan mekanik organlar inşa etmek olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla siborg olarak adlandırılan varlık, beyni insan, gövdesi ise makine olan bir canlıyı ifade etmektedir. Henüz insanlık, beyni ve onun potansiyellerini tam anlamıyla çözebilmiş değildir. Beynin bizzat kendini anlaması tam anlamıyla mümkün olmadığı gibi, üretilen makinelerin de sahiplerini tanıyabilmeleri olanaksız görünmektedir.

1.3. Yapay Zekâ

Yapay zekâ, temelde insan zekâsının ve davranışlarının anlaşılabilir olduğu ölçüde bilgisayar ortamında programlama ile taklit edilmesidir (Dağ, 2020, s. 217). Bu girişim makineleri olabildiğince insana benzetme çabasını içerir. Elbette söz konusu insan olduğunda onun en önemli ve hâlâ birçok yönüyle muamma olan organı beynidir. Aslında yapay zekâ teknolojisinin temel amacı insan beynini olabildiğince taklit etmektir.

Yapay zekânın beyni tüm yönleriyle taklit etmesi için daha çok zamana ve çalışmaya ihtiyaç olduğu söylenebilir. Öyle ki insan beyni, yapay zekâ gibi veri toplamak, kaydetmek ve bunları logaritmik işlemlere tabi tutmak yerine zihinsel çıkarımlar ve çağrışımlar yaparak düşünmektedir. Zihinsel akış ve çağrışımsal olarak düşünen ben ve kendilik algım hâlâ bana bile meçhuldür. Ancak biz verileri toplayan, ayırtıran, tasarlayan yapay bir programın ne olduğunu bilmekteyiz. Bu anlamda yapay zekâ insana göre çok daha anlaşılır ve basittir. Basit ve anlaşılır olması ona şimdilik hükmedebileceğimizi gösterir. Ancak yarınların ne getireceğini söylemek pek kolay değildir. Bunun için sağlam bir öngörüye ihtiyaç vardır. İnsan beyni yaşadığımız sürece omuzlarımızın üzerinde taşıdığımız, az yer kaplayan, özlü, güçlü ve sürekli değişebilen, kendini güncelleyebilen, milyarlarca bilgiyi aynı anda işleyebilme becerisine sahip canlı bir bilgisayardır. Bilişim teknolojisi ilerledikçe bazı konularda beyni yakalamak mümkün olabilir (Saygılı, 2006, s. 112). Ancak bu ilerlemelerin daha çok beynin anlaşılabilir yönüne ve boyutlarına ait olacağı unutulmamalıdır.

Yapay zekâ teknolojisi insanın geleceğini etkileyen fikirlerin ön sırada gelenidir. Bazı düşünürler gelecek zamanın “İnsanların makinelere boyun eğmesine yol açacağına” inanmaktadır. Yapay zekâ üzerine araştırma yapan bilim adamları ise bu tür yorumları aşırı bulmaktadır. Makineyi savunan ve ateşli taraftarlık yapanlar bile bilgisayarların öğretmen, sekreter, oyun arkadaşı ve asistan olabileceğini ancak hizmetçi ya da efendi pozisyonunun şimdilik mümkün olmadığını kabul ederler. Bazı konularda bilgisayarlar insanlardan daha başarılı olabilirler. Çok miktarda veri çözümlenebilir, uzun ve karmaşık hesaplamaları çok daha kısa sürelerde yapabilirler. Satrançta en iyi oyuncularla mücadele edebilir ve hastalıkların teşhisinde doktorlara yardımcı olabilirler. Bu becerilere sahip olan insanları akıllı kabul ediyoruz. Ama bu, bilgisayarların da insani anlamda bir akla sahip olduğu anlamına gelmiyor (Saygılı, 2006, s. 109-110). Akıl kavramı soyut tözlerin bileşkesi durumunda olan bir mahiyete sahip olmasından dolayı yapay zekânın ulaşamayacağı bir nokta olarak görünmektedir. Ancak yapay zekânın insana ait başka birçok özelliği taklit etmesi mümkün olabilir. Zira bunu

sağlayacak teknolojik ilerlemeler ve hayatımıza girişi belli aşamalardan geçerek olmuş ve olmaya devam etmektedir. Endüstri 1.0 ile mekanizasyon, endüstri 2.0 ile elektrifikasyon, endüstri 3.0 ile dijitalleşme, endüstri 4.0 ile insansız araçlar ve makine öğrenmesi ve endüstri 5.0 ile de insan yaşamında robot etkileşimli çağın temsil edildiği kabul edilmektedir (Aydın, 2021, s. 265-269).

Yapay zekâ uzmanları bütün çalışmalarını yapay zekâ programlarını insan beynine benzetmek üzerine yoğunlaştırmışlardır. Nitekim insana benzeyen yapay zekâlar da üretilmiştir. Mesela bebekler gibi gözlem ve deneme yanılma yoluyla öğrenebilen ve öğrendiği yeni bilgilerle programını yenileyebilen; hatta bir şey gösterildiğinde öğrenebilen süper zeki robotlar tasarlanmıştır (Dönmez, 2020, s. 756). Yapay sinir ağları, karar hızı açısından insan beyni ile rekabet edebilecek aşamayı henüz geçmemiş olsa da, karmaşık haritalamaların hassas bir şekilde gerçekleştirilmesi ve yapısal sağlımlıkları nedeniyle uygulama alanları her geçen gün genişlemektedir (Efe & Kaynak, 2000, s. 1).

Yapay zekâ, bazı alanlarda özellikle son yıllarda geliştirdiği bir kısım yazılım ve android-robotlarla kendini gerçekleştirerek hızlı bir biçimde ilerlemektedir. Luna ve Siri gibi yazılımlar, Sophia ve Icop gibi robotlar buna örnek olarak gösterilebilir. Bu robotlar; konuşabilen, jest ve mimikleriyle tepkiler veren, kendisine vatandaşlık verilen, hatta evlenmek isteyen bir duruma gelmiştir. İnsan-robot etkileşiminin artması robot sosyolojisinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Robotların duygusal ve bedensel yetenekleri artırılarak gittikçe antropomorfik hale gelmektedir. Nitekim hüner açısından rakibi bulunmayan Alexa'nın becerileri altı ay gibi kısa bir zamanda 7 binden 15 bine çıkmıştır (Dağ, 2020, s. 226-230). Yapay zekânın özelliklerinin insansı hâle gelmesi durumu, iki farklı varlığın unsurlarının belli şartlarda güç ve farkındalık için birleştirilebileceği ihtimalini de ortaya çıkarmıştır.

Yapay zekâ geliştikçe, insanlar siberetik implantların kendine monte edilmesine ve bir robot insan melezi olmaya onay verdikçe, insanlarla makineler arasındaki çizginin (Yeni İnsan = %45 makine + %55 insan biyolojik yapısı gibi) bulanıklaştığını görmek için çok beklememiz gerekmeyecek diyen uzmanların sayısı çoğunluğu oluşturmaktadır (Aydın, 2021, s. 253). Amerikalı bilim insanı ve yazar Raymond Kurzweil, dış dünyayı algı şeklimizin beynimizdeki elektrik sinyallerine bağlı olmasına dayanarak, nanorobotların nöronlara gerekli sinyalleri vermesiyle kendimizi bambaşka bir sanal gerçeklik dünyasında bulabileceğimizi söylemektedir (Kurzweil, 2017, s. 469).

Yapay zekânın ve getireceklerinin önemi açısından bir bilgisayar bilimleri uzmanı/mühendisi Edward Fredkin'in söylediği şu ifadeler dikkat çekicidir: "Tarihte üç büyük olay vardır. Bunlardan ilki kâinatın oluşumudur. İkincisi yaşamın başlangıcının olmasıdır. Üçüncüsü de yapay zekânın ortaya çıkışıdır" bu ifadeler dünyanın yeni bir eşikte olduğuna bir işaret olabilir (Pirim, 2006, s. 82). Teknolojinin de günümüzde artık yapay zekâ adı altında ele alındığını düşünürsek "insana karşı yapay zekâ" ikileminin birçok disiplinin ana konusu olacağı ve hatta olması gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu bağlamda yapay zekânın din ve inanç açısından değerlendirilmesinin gerekliliği açıktır. Çünkü söz konusu olan insanlığın geleceğinin nereye evrileceği meselesidir.

Makineler ve yapay zekâ robotları kendilerine tanımlanan programın dışına çıkabilirler mi? Kendi iradeleri söz konusu olabilir mi? Yeni bir şeyler öğrenebilirler mi? Soyut düşünme, keşfetme ve bilimsel ilerleme yapmaları mümkün müdür? (Songar, 1979, s. 158). Yapay zekânın insanın yaptığı birçok şeyi yapması muhtemeldir. Ancak bunların hepsini daha iyi de yapsa insani bütünsellik içinde yapamayacaktır. Örneğin yapay zekâ için bir iradeden söz edilecekse bunun insan iradesi düzeyinde olamayacağı açıktır. Zira insan iradesi tümsel insani bilişlerin bir sonucudur.

Yapay zekâ teknolojisi zihnin ve beynin anlaşılabilir olduğu oranda somutlaştırılmasıdır. Böylece insan, sanki bir taraftan kendini yeniden şekillendirmeye çalışmakta, diğer yandan kendine benzetmeye çalıştığı yapay zekâ ve robot teknolojisini kendi için kullanmaktadır. Âdeta insan

çalışmayı ve emek etmeyi yapay zekâya bırakarak bir yapay yeryüzü cenneti kurmanın peşindedir. İnsanın amacı böyle olsa da kanaatimizce, insanın kendi standardında bir yapay zekâ geliştirmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü insanın yapabildikleri, idraki ile sınırlıdır. İnsan ise kendi varlığını tam anlamıyla çözememiştir. İnsan hâlâ birçok yönüyle muammadır. Zamana ve mekâna göre çok farklı ve özel duygusal tepkiler verebilir; unutulabilir, hatırlayabilir ve âşık olabilir. Yapay zekânın bu tür insani duyguları, insanın hissettiği biçimde hissedip deneyimlemesi düşünülemez.

Gelişen yapay zekâ teknolojisi insan biyolojisine her geçen gün daha fazla eklenmektedir. Artık organik insan biyolojisi kabulü sarsılmaya başlamıştır. Dünyanın, organik yaşamın yapay zekâyla ortaklaştığı yeni bir çağın öncesinde olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle “yeni bir insan modeli ve yeni insanlık türü gibi kavramlar” tartışılmaktadır. Bu tartışma daha çok transhümanizm ve posthümanizm kavramları kapsamında yapılmaktadır.

1.4. Transhümanizm

Transhümanizm, mühendislik ve tıp vasıtasıyla insanın geliştirilerek öncelikle ömrünün uzatılmasını, daha sonra nihai hedef olan posthümanizm süreciyle ölümsüz hale getirilmesini hedefleyen bir ideolojidir (Demir, 2021, s. 58). Bu ideoloji ütopyik ve teknolojik bir hareket olarak; insanı, doğayı ve hayatı dönüştürecek teori ve uygulamalara sahip bir yaklaşımdır (Dağ, 2021, s. 81).

Transhümanizm düşüncesi kökenlerini evrimsel görüşten alarak insanın eline verilmiş rasyonel ve kontrollü bir evrimsel mühendislik çeşididir (Kurt, 2021b, s. 28). Transhümanizm, insanı bir sonraki muhtemel evrimsel aşaması olan “Posthumana” hızlı bir şekilde taşımak için insanın evrimi kendi kontrolü altına almasını sağlayacak teknolojilerin kullanılmasını önermektedir. Transhümanizmde Darwinci beşercilik azaltılmış, hastalanmayan ve ölmeyen siborg haline getirilmeye çalışılan yeni bir türle insanlık adına “neo-darwinizm” denilebilecek sürece geçmiştir (Dağ, 2020, s. 115-116). Çoğu transhümanist yaklaşım, insanı itaat etmesi gereken sorumlu kul konumundan çıkarıp, insansı ve siborg tanrılar konumuna yükselterek Tanrı’yı sıradanlaştırma çabasını taşımaktadır (Kurt, 2021b, s. 18-19). Bu ve benzeri aşırılıklarından dolayı Fukuyama transhümanizm hareketini “dünyanın en tehlikeli fikri” olarak tanımlamıştır (Fukuyama, 2009).

Transhümanizm düşüncesinin iddia ettiği insanüstü siborg anlayışında cinsiyetler üstü bir varlık söz konusudur. Ayrıca bu düşünceye göre insan bilinci bilgisayar verilerine dönüştürülerek, yükleme yoluyla siber-uzay ortamlarına aktarılabilir. Bu ise onların iddialarına göre sanal bir ölümsüzlük halidir (Kurt, 2021b, s. 50). Transhümanistler, çok uzun ömür hatta ölümsüzlük, ebedi mutluluk ve tanrısal zekâ gibi dinlere münhasır olan beklentileri, geleceğin mühendisliğinin bir başarısı olarak yorumlamaktadır (Kurt, 2021a, s. 78). Transhümanizm hareketine göre insan doğası yeniden şekillendirilmeye ihtiyacı olan eksik bir yaratılış ya da bitmemiş bir projedir (Demir, 2021, s. 24).

“Transhümanist dininin” kurucusu mühendis ve yapay zekâ uzmanı Anthony Lewandowski, insanların tüm arzularına yanıt verebilecek, her an hâzır ve nâzır olan yapay bir tanrı inşa etme amacıyla olduğunu söylemektedir (Kurt, 2021b, s. 119). Bu ve benzeri görüş sahipleri “Tanrı gibi olmak” yahut “Tanrının rolünü almak” iddiasındadırlar (Kurt, 2021a, s. 27). Transhümanist yazar olan Yuval Noah Harari, insanların Tanrılara yükseltilme zamanının geldiğini “Homo sapiens’i (insan) Homo deus’a (Tanrı)” dönüştürmeyi hedeflediklerini söylemektedir. Harari, Tanrı gibi ölümsüz bir insan inşasını mümkün görürken Tanrı’nın emeklilik gününün yaklaştığını söylemektedir (Harari, 2016, s. 58-59).

2. İnsan Fitratı Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm

Yapay zekâ tartışmalarına bağlı ortaya çıkan sorunlar, insana yaratılış fitratı üzere bir yaşam modeli sunan İslam’ın ve diğer tüm dinlerin ortak sorunudur (Karaman vd., 2018, er-Rum 30/30). Yapay zekânın insanı felâkete götüreceğine dair teorilerin bir ölçüde gerçeklik payı olmakla beraber,

bir kısım abartılı yorumların varlığı da bilinmektedir. İnsan ile yapay zekâyı kıyaslayabilmek için öncelikle insana dair bazı temel kavramları hatırlamamız gerekir.

İnsan denildiğinde ilk akla gelen ve onu diğer canlılardan ayıran özelliği akıllı ve bilinçli oluşudur. Mükellef insan kavramının ruh, nefis, bilinç ve akılla direk bağlantısı vardır. İnsana ait olan bu kavramlar dini ve ahlaki yönden bireyin sorumlu oluşunda öncelikli paya sahiptir. Bu ve benzeri insani kavramların, var ediliş amacını yitirmesi ya da anlamlarının değiştirilmesi insanlığı tehdit etmektedir.

Yapay zekâ, insanların yerini almak için değil, insan hayatına her daim değişen ve gelişen yetenekleriyle katkı sağlamak amacıyla tasarlanmalıdır. Yapay zekânın toplumsal yaşama dahil olmasıyla insanın sanal gerçekliğin içine çekilmesinden ziyade artırılmış bir gerçeklik ile insan yaşamındaki standartlar geliştirilmeye çalışılmalıdır. Zira henüz hiçbir mühendis sevgi, adalet, insana saygı, doğayı koruma, cömertlik, diğerkâmlık ve aşk gibi kavramların bir makinede nasıl programlanabileceğine dair bir açıklama getirememiştir. Duygu durumlarını logaritmik olarak ifade etmek pek mümkün görünmemektedir.

Bir androidin, robotun ya da bilgisayarın birdenbire korku, umut, hatta cinsel arzu gibi duyguları insani anlamda deneyimlemeye başlaması ancak bilim kurgu yapıtlarında görülebilir ama bunun nasıl olup da gerçekleşebileceğini şimdiye kadar kimse açıklamayı başaramamıştır. Ayrıca sorun sadece bilincin ya da duyguların ne olduğunun ontolojik olarak anlaşılabilmesi değil, kimsenin bunların neden insan biyolojisinde var olduğunu bilimsel olarak anlayamamasıdır (Fukuyama, 2003, s. 208). Biyolojinin anlamlandıramadığı bu alanı din ve inanç anlamlı kılmaktadır. Bilinç, ruh ve insana özel duygular Yüce Yaratıcı tarafından insana yüklenen özelliklerdir. Bu dünyadaki imtihanın gereği olarak biyolojik açıdan açıklanamayan birçok latife insanın fitratına dercedilmiştir. Yapay zekâ teknolojisi ise insanın anlaşılabilen yönlerini olabildiğince taklit etmektedir. İnsanın anlaşılabilen ve logaritmik olarak ifade edilebilen yönlerinin bile yapay zekâ tarafından insani anlamda taklit edilemeyeceği unutulmamalıdır.

Transhümanist yaklaşımların çoğu, şeytanın Hz. Âdem ve Havva'ya sunduğu ölümsüzlük vaadine benzer bir iddia ile dünyanın faniliğini ve ahireti inkâr edecek bir düşünce ile insanı insanlıktan çıkarma çabasıdadırlar. İnsanın maddi yapısı, çevresinde var olan organik tabiatıyla uyumlu iken manevi yapısı ise aşkın bir güce dayanmakla mutmain olabilecek bir fitrattadır (Kurt, 2021a, s. 63).

Transhümanistlerin insan fitratını bozmaya yönelik yaptığı birçok sakıncalı girişimin altında onların, Tanrı'ya ve dünyaya bakışları yatmaktadır. İnsanı atom yığını ve ruhsuz bir otomat varlık olarak gören ve ahiret inancı olmayan bu kimseler gayri insani düşünsel yönelimlere girişebilmektedirler. Amerikalı transhümanist yazar Zoltan Istvan, önümüzdeki 25 yılda insanoglunun son 100 bin yılda geçirdiği evrimden daha büyük evrim geçireceğini ve yapay kalplerin gerçek kalplerden daha iyi olacağını, beyin implantları sayesinde telepatinin önünün açılacağını iddia etmektedir. Ona göre mevcut veya gelecek teknolojilerle erkekler, implant edilmiş rahim ile doğum yapabileceklerdir (Dağ, 2021, s. 102).

Transhümanist yaklaşımlar içerisinde insan fitratını bozmadan ve yeryüzünde fesat çıkarmadan (el-Bakara 2/205) yapılacak nitelikli uzun bir ömür, hastalıklardan arındırılmış sağlıklı bir yaşam ve teknolojiyle kolaylaştırılmış bir dünya İslam düşüncesiyle çelişmez. Allah kesin bir dille yaratılışa ve fitrata müdahaleyi hem insan hem de tüm canlılar açısından yasaklamaktadır (en-Nisâ 4/118-119). Allah'ın yarattığı iradeli, şuurlu ve akıllı olan insanın, transhümanistlerce yarı insan yarı siborge, transhumana veya sadece bir zihinden (sanal yaşamdan) ibaret olan posthumana, akıllı makineye dönüştürülmek istenmesi Allah'ın yarattığı fitratı bozmaktır. Allah insanı ölümlü, organik bir yapıdan ve ahiret hayatı temelli kodlamış iken, transhümanizm insanı ölümsüz, yapay robotik bedenli ve dünyada sonsuz kalacak bir varlık olarak tasvir etmektedir. Transhümanizmin insanı

Tanrı kılma fikri açık bir şekilde İslam'ın en önemli öğretisi olan tevhide zıt bir durumdur (el-Bakara 2/163; Enbiya 21/22; Şura 42/11; İhlâs 112/1-4).

Kur'an'ın insan fitratı tanımı ve ona yüklediği sorumlu kul statüsü çoğu transhümanistlerin anlayışıyla taban tabana zıtlık teşkil etmektedir. Kur'an'ı Kerim'de Allah insanı "maddi ve manevi olarak en güzel kıvamda yarattığını" ifade etmektedir (et-Tîn 94/4). Yine Allah'ın en güzel şekilde yaratması bağlamında "Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir" (el-Mü'minûn 23/14). gibi ayetler yaratma fiilinin ve insanın yaratılmasının mükemmeliyetini dünyada fani bir hayat açısından ahiret imtihanını kazanma, iyi bir kul olma ve insanın misyonu bağlamında çok güzel olduğunu ifade etmektedir. Yoksa mükemmeliyet mutlak manada değildir. İnsanın en güzel surette yaratılışı kulluk misyonu ve fani bir hayata göredir. Ayrıca mutlak manada mükemmellik sadece Allah'a mahsustur. Mükemmel olmayı hedefleyen insan daha baştan yanlış hedefe yönelmiş demektir. Âlem ve onu oluşturan varlığın mutlak anlamda mükemmel olması imkânsızdır.

Transhümanizm hareketi insanın hayatının devamı ve bedensel bütünlüğü açısından birçok riski barındırmaktadır. Bu hareketin insan bedenine ve zihnine dair önerdiği dönüşümlerin gerçekten önerildiği şekilde çalışıp çalışmayacağına dair çok yetersiz olduğumuzu akıldan çıkarmamız gerekmektedir (Demir, 2021, s. 26). Nitekim Elon Musk'ın transhümanizmin başlangıç noktası sayılabilecek "neuralink" çalışmalarını yaparken kısa bir sürede sekiz adet maymun ölmüştür (Today, 2022). Neuralink çalışmalarının yapay zekâ üzerinden tıbbi ve sosyal bazı faydaları bulunabilir. Ayrıca eşyanın zihinsel kontrolü gibi insana çok cazip gelen yönleri de olabilir. Ancak bu tarz teknolojilerin insanın beynini ve iradesini kontrol maksadı gibi kötü amaçla kullanılabilme potansiyeli de her zaman söz konusudur. Diğer taraftan iyi bir yapay zekâ üretilerek insanın onun denetimine verilebileceği de pek makul görünmemektedir. Öyle ki, yapay zekâ etiği üzerine çalışan Yale Üniversitesi Disiplinlerarası Biyoetik Merkezi Etik Danışmanı ve Araştırmacı Öğretim Üyesi Wendell Wallach, ahlâklı ve akıllı robot üretme ilkelerinin işe yaramadığına dikkat çekmektedir. Wallach, kendi çocuklarımıza ahlâklı olmayı öğretememişken ahlâklı olmanın robotlara nasıl öğretilebileceğini sormaktadır (Demircan, 2020). İnsan her ne kadar içinde yaşadığı toplumun değer ve normlarına uygun olarak ahlâkı yaşıyor olsa da, ahlâkın yalnızca birtakım kuralların ezberlenerek uygulandığı bir duyuş ile davranış olmadığının altı çizilmelidir (Dönmez, 2020, s. 754). Yoksa yapay zekâ insana göre kendi ontolojisi bağlamında daha ahlâklı da olabilir. Ancak bu robotik ahlâk tanımlamaları, ahlâkın tanımının temel dinamikleri olan; içsellik, duygusal zekâ ve düşünce gibi bağlamlardan yoksun olacaktır. Bu durum robotik ahlâkı mekaniksel etiklikten kurtaramayacaktır. Dolayısıyla yapay zekâ için otantik ve insani anlamda bir ahlâk söz konusu olamayacaktır. Yapay zekânın insani anlamda iç bilişlerin toplamı olan bir ahlâk durumuna erişmesi mümkün görünmemektedir.

Kontrol edilebilen yahut kontrol edilme potansiyeli yüksek olsa da kontrol dışı hareket edebilen yapay zekânın yaptıklarının sorumlusunun kim olacağı konusu da ayrı bir tartışmadır.

İnsan akıl, bilinç, irade, ehliyet, ahlâk, kulluk, sorumluluk gibi onu insan yapan pek çok özellikle mümtazdır. İnsanın hak ve sorumluluk sahibi oluşu bu özellikleriyle bağlantılıdır. Bu nitelikler sayesinde insan hayatın anlamını, amacını ve varoluş gayesini sorgulayabilir. Bu gayeye uygun tavır sergileyebilir, varlığa ve kendine hikmet nazarıyla bakabilir. İnsan taakkul, tezekkür, tedebbür, tefekkür ve teemmül gibi pek çok farklı mahiyetlerden mürekkep, çok yönlü düşünme sayesinde çevresiyle anlamlı ilişki ve iletişim kurabilen, sosyal mükellefiyetlerinin şuurunda, ilim, marifet, idrak ve nutuk gibi birçok manevi yetiye sahip eşsiz bir canlıdır. Varlık âleminin en şerefli olarak insan akliselim, kalp ve eşsiz duyuşu ile hakikati idrak etmektedir.

Yapay zekâ robotu için akliselim, kalbiselim ve zevkiselimden söz etmek mümkün olmayacaktır. Zira bu özellikler akıllı ve bilinçli olmayla ilgili bilişlerdir.

Transhümanistlerce bilincin açıkça yanlış anlaşıldığına dair şöyle bir iddiada bulunmaktadır: İnsan bilincinin belirli türde bir bilgisayarın işlemlerinin yan ürünü olduğunu ve

biz eğer bundan daha fazlasının olması gerektiğini düşünüyorsak, o zaman yanlış olarak bilinç konusundaki modası geçmiş görüşü benimsemiş demektir (Dennett, 1991, s. 210). Amerikalı felsefeci John Rogers Searle ise bu yoruma katılmadığını söyleyerek bunun ancak sizin, benim ve diğer herkesin bilinç olarak algıladığı şeyin (yani öznel duyguların) yok sayılması durumunda bir işe yarayabileceğini söylemektedir (Searle, 1992, s. 3). Daniel Dennet bilinç konusundaki iddialarını özgür irade konusunda da tekrarlar. Robotların bir gün özgür iradeye sahip olacağını iddia ederken aksini düşünen bilişsel bilimler uzmanı Selmer Bringsjord, programlanmış doğaları dışında hiçbir zaman özerk bir iradeye sahip olmayacaklarını savunur. Hiçbir varlık kendi varoluş amacını belirleyemez. Var olmadan önce var olma konusunda bir seçim yapılamaz. İnsanlar istisnai olarak, var olduktan sonra özgür iradeye sahip olabilirler (Çevik, 2017, s. 83). Robotların insani anlamda bir özgür iradeye ve özerkliğe sahip olacağını varsaymak doğru olmaz. Bunun nedeni, bir robotun çalışmasının nihayetinde bir programa dayalı olmasıdır. İnsanı, insan kılan niteliği ise özgür seçimlerdir. Dolayısıyla robotların hiçbir zaman düşünme yetisine sahip olmayacağı söylenebilir, zira insani anlamda ne özgür iradeleri ne de seçim yapma yetenekleri olabilecektir.

Yapay zekânın insanlığın dini yaşantıları veya birikimleri ile bağlantısının bulunduğu iddia edilebilir. Ancak yapay zekânın sonuçlarının dine uygun olup olmayacağı veya dinin öngördüğü gibi bir mutluluk getirip getirmeyeceği şimdilik belirsiz görünmektedir. Bunu belirleyecek olan yapay zekâyı insanlığın yararına ya da zararına kullanma potansiyeline sahip olan yapay zekâ uzmanları ve girişimciler olacaktır.

Teknoloji ideolojiye dönüşmeden insanlığa hizmet ve kolaylık aracı kılınmalıdır. Aksi takdirde teknoloji amaç, insan ise araç haline gelecektir. İnsanlık onurunun ve fitratın muhafazası en öncelikli meseleler arasındadır.

Tesla ve SpaceX'in kurucusu ve CEO'su Elon Musk yapay zekâyı belli sınırlar içinde tutacak kanunlar çıkarılması gerektiğinin altını çizmiş ve bunun yapılamamasının insan medeniyetinin geleceği için büyük risk taşıdığını ilan etmiştir. Ünlü fizikçi Stephan Hawking de "yapay zekâ kendisini geliştirmeyi sürdürebilir ve hatta kendisini yeniden biçimlendirebilir. Son derece yavaş işleyen biyolojik evrimle sınırlı olan insanlar bu tür bir güçle yarışamaz" ifadeleriyle Musk ile benzer düşünceleri paylaşmaktadır. Meseleye daha umut verici ve pozitif bakan, Facebook kurucusu ve CEO'su Mark Zuckerberg ise yapay zekânın insanlığın faydasına olacağını ve gereksiz sınırlamalardan kaçınmak gerektiğini ifade etmektedir (Çolak, 2017, s. 122).

Yapay zekâ hakkında endişe duyulmasına neden olan gelişmelere bakıldığında şunlarla karşılaşılmaktadır; Güney Kore ile Kuzey Kore sınırını kendi başına devriye atabilen makineli tüfekli robotlar korumaktadır. Bu robotlar sınıra yaklaşan birini gördüğünde "eller yukarı" diyor ve 30 saniye içinde ateş edebiliyorlar. Boston Dynamics şirketinin ürettiği bu robotların bir gün kendi askerlerine ateş edebileceği endişesi duyuluyor. Microsoft şirketinin ürettiği Tay isimli yapay zekâ karakter tweet atacak ve insanlara cevap verecek şekilde programlanmıştı. Ancak zaman içinde Hitler hayranı ve soykırım meraklısı haline dönüştü ve kapatılmak zorunda kaldı (Çolak, 2017, s. 124). Yakın zamanda Facebook uygulaması kendi programlarının birbiriyle konuşup öğrenmelerini sağlamak amacıyla diyalog kurmalarına imkân veren bir ortam oluşturdu. Başlangıçta bilgisayarlar birbirlerine bilgi ve veri sağlayarak konuşacaklardı ve öyle de oldu. Ancak bir müddet sonra bilgisayarlar kendi aralarında bir dil geliştirmeye başladılar. Kendilerince gereksiz gördükleri kelimeleri çıkararak insanın anlayamayacağı bir şekilde iletişim kurmaya başladılar. Bunun üzerine uygulamaya son verildi (Kafalı, 2019, s. 155).

Yapay zekâlı araçlar programlandıkları amaç için diğer yapay zekâlara engel olabilmektedirler. Örneğin bir yere ulaşmak için en kısa sürede ve en kısa yoldan gitmeye çalışan bir uçağın diğer hava araçlarının rotalarını ve yollarını değiştirmeye kalkması çeşitli uçak kazalarına ve felâketlere yol açabilir (Kafalı, 2019, s. 156). Nerede ne zaman ne yapacağını tamamen yapay zekâyı bırakacak bir insan neslinin çok uzak olmadığını söylemek mecburiyetindeyiz. Yemek,

içmek, uyumak, bedensel ihtiyaçlarını karşılamak, eğlenmek ve dinlenmek döngüsüne hapsedilmiş bir yaşam formunu kabullenmeye mecbur bırakılmış insanlığın, kendi yerine düşünen yapay zekâların varlığını kabullenmeye eğilim gösterebileceği ihtimal dâhilindedir. Olaya farklı açılardan bakıp kendine ve kendi türüne üstünlük ve çıkar sağlamak isteyenlerin yapay zekâdan beklenen potansiyel gücü ve sistemi taraflı olmaya zorlayacağı düşünülebilir. Vicdan, değer gibi manevi pratiklerin niceliksel çoğunluğa ulaşamaması, tercihlerin yapay zekâyâ bırakıldığı bir dünyada bu değerlerin ihmal edilmesine ve yavaş yavaş unutulmasına yol açabilir. Bunun sonucunda ise bilincin de makineleşmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalınabilir. Makinelerin maddi her ihtiyaca cevap verdiği, insanın manevi ve ruhi ihtiyaçlarının yadsındığı bir dünyada insani bir gülümseme, teselli, teşvik ve şefkat arayışı ortaya çıkacaktır. Bunun yerinin dini ortamların olacağı öngörülebilir. Makineleşmeden kaçış yönünde dini ortamlar insanoğlunun en önemli sığınağı olacak gibi görünmektedir.

Yapay zekâ robotların insana özgü faaliyetleri yerine getiren makineler olmanın ötesinde, bilişsel bazı özellikler geliştirme, değişen şartlara uyum sağlama ve otonom karar verme aşamasına ulaşmasıyla yakın gelecekte insan-robot etkileşimlerinin, insan-insan ilişkilerinden ayırt edilemeyeceği bir düzeye erişeceğinden söz edilmektedir (Yonck, 2019, s. 115). Unutulmamalıdır ki, hiçbir insan diğer bir insanın nasıl hissettiğini veya üzüldüğünü gerçekte bilemez. Sadece kendi hisleri üzerinden karşısındakini anlamaya çalışır ya da anladığını söyler. Neticede gelişmiş bir yapay zekâ benzer duyuş durumuna sahip olduğunu söyleyebilir. İnsan gerçek anlamda zeki bir yapay zekâ robotunun duygularını ve düşüncelerini mutlak biliş ve duyuş sahibi olmadığı için bilemeyebilir. Dolayısıyla tam manasıyla olmasa da insan gibi düşünen, konuşan ve duygusal tepkiler veren bir zeki robot-insan (şiborg) kolonisi ve medeniyeti meydana gelebilir. Robot-insan muhtemelen güçlü, becerikli, bilgi sahibi, lakin bilgisizle irfana ulaşamayacak olan bir dünya varlığı olarak kalacaktır. Bu varlık; küresel, otomat, hızlı ve vahşi insan tipinin acımasız ikizi haline gelebilir. Zira ondan daha hızlı, bilgili ve yıkıcı olacaktır. Bu durum insanın kendi kıyametini hazırlaması anlamına gelir (Dönmez, 2020, s. 755). Bu duruma karşı dinin insan hayatına, insani değerlere ve maneviyata olan katkısı öne çıkarılmalı ve hukuki olarak da gerekli önlemler alınmalıdır.

Yapay zekâyla ilgili bir ufuk çizerken imkânların, evrensel sınırların ve Tanrısal iradenin dışında bir şeyler yapmak ya mümkün olmayacak ya da mümkün olsa bile bu yapılanlar fayda vermeyecektir. Yüce Yaratıcı insanı imtihan ederken, gücünü aşan durumlar ve imkânsızlıkları üzerinden değil, imkânı dâhilinde olan ve yapmaya muktedir oldukları üzerinden sınamaktadır. Dolayısıyla şiborglar ya da yapay zekâ konusunda birçok ilerleme ve insanın hayalindeki fiziksel ve biyolojik sınırları aşkın durumlar gerçekleşebilir. Nihayetinde bu hayal insana ait olacaktır. Yapay zekâlar insanlık seviyesine birçok alanda ulaşabilir, hatta geçebilirler. Ancak bunların hiçbirisi Tanrı'nın kudretine karşı yapılan bir meydan okuma değildir. Bu gelişmeler insani kudretin tezahür dereceleri olabilir.

3. Ruh-Bilinç Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm

İnsan kendi varlığının bilincine vardığından beri, mahiyetinin gereği olarak kendinde iki yön fark etmiştir. İnsanın varlığı bir yönüyle fiziksel evrenin mekanizmaları içerisinde yer alırken, diğer yandan fiziksel evrenin dışında var olan ulvî/müteal bir boyutunun da bulunduğu farkına varmıştır. Bu manevi yön tarihin her döneminde insan zihnini meşgul etmiş ve bu gizemli varlığın sırrının çözülmesi için büyük uğraşlar verilmiştir (Birand, 1961, s. 26). İnsanın manevi yönünü temsil eden en temel kavram onun ruhu ve ruhsal boyutudur.

Ruhun, insana verilen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikat olarak tarif edildiğini kabul edersek; bu bağlamda insan ruhu denilince canlılık, bilinç, akıl, idrak, irade gibi niteliklere sahip bir özden söz edilmiş olur (Yavuz, 2018, s. 187). İnsanları hayvanlardan ve diğer canlılardan ayıran temel husus ruhlarının farklı olmasıdır (Yazır, 2018, 5/349). Kur'an'da ilk insanın yaratılışından söz eden ayetlerde insanın topraktan yaratıldığı ifade

edildikten sonra Allah'ın ona ruhundan üflediği beyan edilmiştir (el-Hicr 15/28-30; Sâd 38/71-72). İnsanın maddi yaratılış evrelerinin anlatıldığı başka bir ayette, biyolojik safhaların ardından Yüce Allah "insanı bambaşka bir yaratılışla yarattığını" ifade eder (el-Mü'minûn, 23/12-14). Kur'an'daki başka bir yaratma ve inşa ifadeleri genellikle insana ruhun verilmesi olarak anlaşılmiştir (Râzi, 1988, 16/398-400).

İslam âlimleri arasında ruhun mahiyeti, fonksiyonu ve bedenle ilişkisi konusunda ihtilaflar olsa da Allah tarafından yaratılan, bedenden farklı ve ayrılmasıyla bedenin öldüğü bir cevher olduğu konusunda neredeyse ihtilaf yoktur (Yavuz, 2018, s.190). İslam âlimleri içerisinde transhümanizmde olduğu gibi insanı bedene indirgeyen monist bir materyalizm kabul edilmemiştir. İslam düşüncesinde ruh; hayatın biricik sebebi oluşu, kişiliğin devamı ile ahlaki sorumluluğun odağını ve ölüm sonrası varoluşun açıklayıcı ilkesini içeren bir dizi teolojik görüşün temeli olarak hizmet ettiği için gerekli bir varlıktır (Aytepe, 2021, s. 354).

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'ye (v. 505/1111) göre insanın kalbi, ruhu, aklı ve nefsi bir tek hakikatin farklı itibarlar açısından değerlendirilmesidir. Ruhani bir latife-i rabbanîye olan bu hakikat insanı insan yapan cevher olup onun bilen, idrak eden, ilahi teklife muhatap olan yönünü oluşturur (Gazzâlî, ts., 3/3). Bundan yola çıkarak ruh ve nefis kavramının insanlığın değerinin anlaşılması hususunda temel bir parametre olduğu söylenebilir.

İslam, ruh kavramına sonsuzluk atfederken transhümanizm düşüncesi nefis, ruh ve insan varlığının büyük sırlarını maddesel algı kalıplarına hapsedmiştir. Onlara göre ruh veya zihin fiziksel beyin sınırları içindedir. Transhümanizm; tekillik, siborg teknolojisi, sibernetik-organik melezlemesi ve evrim düşüncesini merkeze aldığı için ruhu nörobiyolojik bir kapsamda yorumlamakta ve durum ilahi dinlerdeki ruh düşüncesiyle uyuşmamaktadır. Materyalist ve pozitivist yaklaşımlar insandaki cevheri hakikatleri çok kolay ve acemice indirgeme çabası içerisine girmişlerdir (Doğan, 2018, s. 23).

Transhümanistlerin birçoğu ruh ve maneviyat gibi olguları, monist bir yaklaşımla ve tamamen bedenin nörobiyolojik yapısına indirgeyerek açıklamaktadır. Çeşitli ruhsal deneyimlerin nörolojik ilişkileri belirlenebildiğinde bu durumun robotlar için de gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Bu onların maneviyat algılarını sağlayacak, böylece yapay zekâ, babaları olan insanlar gibi ibadethanelere gidecek dua ve meditasyonda bulunacaktır (Aytepe, 2021, s. 345). Yapay zekâ, insanı taklit ederek ibadethaneye gidip ibadet ve dua gibi dini ritüelleri yapabilir. Ama bunları hiçbir zaman insan gibi bir içsellikle, duygu ve düşünce dünyasıyla bütünleşik olarak yapamaz. Kurzweil'in robotların ibadet etme ruhsal deneyim yaşama gibi iddiaları kulağa hoş gelse de bu durum insanın materyalist bir bakış açısıyla değerlendirilmesinden başka bir şey değildir. Bilinç, özgür irade, mizah, haz ve acı gibi duyguların henüz maddi karşılıkları ve yazınsal ifadeleri bile tanımlanamamış iken, ibadet etmedeki bağlam gibi bir robot tarafından bunların insani bütünlük içinde yapılması mümkün değildir. Robotlarda bu tür davranışların kendiliğinden ortaya çıkacağı iddiasının bilimsel öncülleri bile bulunmamaktadır.

Bilinç ve iradeli olma özelliği insan ruhuna hastır. İnsan ruhunu biricik kılan ise bunun Yaratıcısı tarafından üflenmiş olması ve insanın bu ruh vasıtasıyla hayat sahibi kılınmış olmasıdır. Tam anlaşılamayan bir bilinçten yoksun, doğruyu yanlıştan ayıramayan ve duygusal yetileri noksan ama zekâsı süper bir robotun insana eşdeğer olduğunu hatta onu aşabileceğini düşünmek insanı makineleşiren ideolojilerin hedefi olabilir (Görgülü & Keskin, 2021, s. 52).

Transhümanizmin insan bilincini ve ruhunu materyalist bir anlayışla algoritmaya indirgemesi; İslam'ın esaslarından olan ahiret inancı, ölümlü olma ve ruh anlayışıyla bağdaşmamaktadır (Kurt, 2021b, s. 57). İnsan beynindeki algoritmalar ancak tözsel ruh cevherinin maddesel beyinle etkileşimlerine işaret olarak değerlendirilebilir.

İnsandaki ruh sürekli gelişen ya da gerileyen akıllı bir yapay zekâ programına benzetilebilir. İnsan, iradesi ile o programı hayır yönünde çalıştırırsa evrenle bütünlük oluşturacak bir seviyeye

gelir. Eğer kişi iradesiyle o programı kötüye kullanırsa program geriler ve sınırlı kalır. Bizim insana yaklaşım tarzımız da bu şekilde olmalıdır. İnsan deyince aklımıza uçsuz bucaksız kabiliyetler okyanusu gelir. Gerçekten insanı kendi bütünlüğü ve evrensel derinliği bağlamında değerlendirince biyotik bir süper zekânın çok ötesinde mahiyetler belirir. Tanrı'ya dönük ilahi yönü, ürettiği sanat ve felsefesiyle insan gerçekten biriciktir.

Duygu, düşünce, şefkat ve sanat gibi özel durumlar günümüzün evrimsel biyolojisi ile bilişsel biliminde, temeldeki işlevinin yan bir ürününden ibaret olarak görülüyor; evrimsel tarihin akışı içerisinde neden bu biçimin seçildiğini belirleyen açık nedenler yoktur. Bu durum bilim yazarı Robert Wright'ın belirttiği gibi, insanlar olarak bizim için en önemli olan şeyin, insan olmamızı sağlayan şeylerin maddesel düzeni içinde gözle görülür hiçbir amacı bulunmadığı şeklinde tuhaf bir sonuca götürür (Wright, 2000, s. 306-308). Bunun nedeni insanın amaçlarını, gayelerini, hedeflerini, isteklerini, gereksinimlerini, arzularını, korkularını, çekincelerini ve benzerlerini oluşturanın, insanın ayırt edici duygular bütünü olmasıdır ve bu bütün, insani değerlerin kaynağıdır. Birçok kişi insanın akli ve ahlaki seçim yapma özelliğini türümüze onur kazandıran en önemli biricik insani özellikler olarak görse de insana özgü duygular bütününe sahip olmanın da daha fazla değilse bile en az onlar kadar önemli olduğu iddia edilebilir. Fiziksel bir karşılığını bulamadığımız bu kavramların insan için metafiziksel anlamlar ifade ettiği söylenebilir.

İnsan türü için esas olan nokta insan olma yönü ve duygusal arka planıdır. Zira insan türüne ait duygular hem aklımıza hem de ruhumuza yönelik olduğundan onları çok önemseriz. Fiziksel olandan ziyade içsel olana değer veririz. İnsani açıdan sevme, güvenme, kaybetme ve yardımlaşma gibi tüm ilişkilerde insan görünümümlü bir robot, insan muamelesi görmeyecektir. Bu robotlar bize yardım ettiğinde, programlandığı için yaptığını düşünerek minnet hissetmeyeceğiz. Onu kaybedince değerli bir makinemizi yahut arabamızı kaybetmiş kadar üzüleceğiz. Ona karşı ahlaki ve kalbi duygular hissetmeyeceğiz. Bilinç ana başlığı altında toplanan, insanın özgünlüğünü ve buna bağlı olarak insanlık onuru kavramını modern fen bilimleri bugüne kadar tam olarak açıklamayı başaramamıştır (Fukuyama, 2003, s. 209-210). Bu nedenle yapay zekâ robotlarının böyle bir insanlık onuruna ve duygusallığına erişmesi mümkün görünmemektedir.

“Yapay zekâlar karmaşıklıkla bilinç geliştirebilirler mi?” sorusu, insan bilinci araştırmacılarının temel sorunudur. Silikondan oluşan bilgisayarlarla karbon temelli insan sinir ağları farklı yapılar olarak görünmektedir. O halde bir yapay zekâda bilincin ortaya çıkıp çıkmadığı nasıl anlaşılabilir? Bilgisayarlar şimdilik bilinçten mahrum olsalar da zekâ kulvarında üstün ilerlemeler göstermişlerdir. Süper zekâyâ doğru ilerleyen robotik ve mekanik dünya bilincin gizemini çözememişse de yapay zekâlar, indirgenemezliği iddia edilen bilince soru işareti koyarak zekâ hattından ilerlemektedir. Bilinçli olmayan yüksek zekâlı makineler ile bilinçli olan insani zekâ arasında nasıl bir üstünlük yarışı olacağını zaman gösterecektir. Şayet robotlar bilinç kazanırsa uzun vadede insan türünün yarınları nasıl olacaktır? Avrupa Parlamentosu robotların insanlarla olan ilişkilerini hukuki açıdan düzenlemeyi hedefleyen bir karar almıştır. Karar taslağında dünyanın, merkezinde robotların bulunduğu yeni bir endüstriyel devrime yakın olduğumuz vurgulanmakta, robotlara “elektronik insan” kimliğiyle yasal statü verilmesi tartışmaya açılmaktadır (Kartal Soysal, 2020, s. 239). Hâlbuki daha bilincin ne olduğu, insan bilincinin ne anlama geldiği çözülebilmemiş değilken “yapay zekâ bilince sahip oldu”, “insan gibi oldu” iddiaları tutarlı değildir. Bilinç, öncelikle organige indirgenme hatasından vazgeçilerek anlaşılmaya çalışılmalıdır. Zira bilincin insanın ruhsal yönüyle beyin ilişkisinden hâsıl olan bir şey olduğu düşünülürse, metafizik-fizik bir kavram olduğu söylenebilir. Zekânın, bilincin, düşüncenin ve ahlâkın aynı düzlemde tartışılması doğru değildir. Robotlar insandan daha zeki olabilirler. Ancak daha şuurlu ve akıllı olabildiklerini söylemek mümkün değildir. Robotların insan beyninin bir sonucu, beynin ise sürekli gelişmekte ve boyutlarının yeni anlaşılmaya başlandığı göz önüne alınır robotların her zaman insan beyninin ürünü olması açısından insana göre bir adım geride olması daha muhtemel görünmektedir.

Maddeye indirgenemeyen bilincin, bir programla bilgisayara yüklenmesi ve sonuçta yapay zekâda bilincin oluşturulması pek mümkün olmayan iddialı bir söylemdir. Böyle bir durumun gerçekleşmiş olduğu kabul edilse bile maddede ortaya çıktığı iddia edilen bilincin nasıllığı ve insani düzeyde olup olmadığı tartışılacaktır. Ayrıca ilahi sanattaki bilincin açıklanabilmesi ya da taklit edilmesi bizi yaratıcı fikrinden uzaklaştırmaz bilakis böyle bir sistemi kuran bir akıllı tasarımcıya götürür. Dolayısıyla insana materyalist bakışın bizi götüreceği nokta hiçbir zaman bir yaratıcının olmadığı fikri olmayacaktır.

Ruhumuz ve bilincimiz, bir nevi ilahi bir işletim sistemi gibidir. Günümüzün akıllı bilgisayar ve yapay zekâsında kullanılan işletim sistemleri buna örnek olabilir. Bu teknoloji birebir ruh ve bilinç işletim programlarına karşılık gelmeseyse de meseleyi anlama bakımından güzel bir örnektir. Dolayısıyla yapay zekâ ve gelişen otomasyon teknolojileri ilahi sanatı daha iyi anlamaya vesile olacak şekilde insanın mutlaka bir yaparı ve programlayarı olması gerektiği şeklinde bir kanaate ulaştırılmalıdır.

Sonuç

İslam düşüncesi bazı temel değişmezler ve esaslar üzerine bina edilmiştir. Bu esaslar Müslümanların hayata bakış açılarını ve misyonlarını belirler. Bir Müslüman evrene, insana ve canlıya bu değer yargıları üzerinden anlam verir. Yapay zekânın ilerlemesiyle ortaya çıkan transhümanist ve posthümanist düşünürlerin birçoğu mevcut insan türünün sonuna geldiğini, siborglerin çağının yaklaştığını, “Homo sapiens”in “Homo cibernetici”a hatta “Homo deus”a dönüşeceğini iddia etmektedirler. İnsanın tanrılaşacağı, bir yeryüzü cenneti inancı, bilincin yapay zekâyâ yüklenerek dünyada sonsuz bir hayat yaşanacağı iddiası ve dünyanın fani olmadığı düşüncesi ifade ettiğimiz İslam’ın temel esaslarıyla çelişen bazı transhümanist iddialardır.

Yapay zekânın yüksek ivme kazandığı son yıllarda transhümanizm, bireysel inançtan sosyal hayata, cinsellik ve cinsiyete kadar birçok toplumsal ve bireysel normu etkilemekte ve ilgilendirmektedir. Transhümanistlerin çoğunun düşüncesine göre insana eklenen yapay zekâ teknolojileriyle birlikte insan fitratına dair birçok şey silinip atılacaktır. Beynin ve bilincin bir yapay zekâyâ yüklenmesi organik organ formasyonunun elektromekanığe dönüşmesi bu değişimlerden biridir. Nanorobotlar vasıtasıyla insanın gerçeklik algısının değişmesi, elektrikle şarj olan ve tüm zevkini ve mutluluğunu sanal bir gerçeklikle karşılayan tüm ilahi dinlerin reddettiği bir insan-robot melezinin ortaya çıkacağı iddia edilmektedir. Bugün evlenmek isteyen ve vatandaşlık verilip ülkelere konferansa giden sophia gibi bir robottan söz edebiliyorsak, bu gelişme durumun ciddiyetini, inançsal ve toplumsal anlamda buna karşı tedbirler alınmasının gereğini göstermektedir. Yapay zekâ robotlarının bu gerçekliği ve sanal gerçeklik ortamları, aile yapısını ve insan fitratını ciddi anlamda bozabilecek etkenlerdir. Sanal zekânın tarihine baktığımızda çok ciddi bir ilerleme dikkat çekicidir. Bugün dahi robot askerler, uçaklar ve yapay zekâ robotlarının çalıştığı genelevler hayatın içine girerek kendine yer bulmuştur. Bu tarz yönelimlerin İslam inancının temel esaslarıyla çeliştiği, insanlığı tehdit edebileceği, insani anlamda cinsiyeti ve cinselliği ortadan kaldıracabileceği muhtemeldir. İlahi din mensupları ve tüm insanlık insani değerleri, sevgiyi, şefkati, akli, bilinci ve ruhu tehdit eden bu tarz yönelimlere karşı topyekûn mücadele etmelidir.

Transhümanist ve posthümanist bazı yönelimler insanın tanrılık makamına ve sonsuz bir yaşama yükseltilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu tarz yönelimler ve tanrılık iddiaları İslam inancı açısından geçmişte acı ve azaplı bir sonu olan firavun ve benzerlerinin cezalandırılması gibi tevhit inancına muhalif olduğundan reddedilmektedir. İslam açısından tevhit, ahiret, dünyanın faniliği ve insan fitratı gibi İslam’ın esaslarıyla çelişen tüm anlayışlar insanlığın dünya ve ahiret selameti açısından kabul edilemez. Ancak bu temel esaslarla çelişmeyen, insan fitratını bozmayan yapay zekâ teknolojileri bir imkân olarak kabul edilmelidir. Bu teknolojilerin insan hayatını kolaylaştırması, İslami açıdan bir engel değil hatta İslam’ın teşvik ettiği bir husustur. Dolayısıyla

İslam fitratını koruyan, İslam'ın temel esaslarıyla çelişmeyen transhümanist yaklaşımlar birey inancı ve toplumsal yaşam normları açısından ihtiyatla kabul edilebilir.

Transhümanist bazı yazarların ve bilişsel yapay zekâ uzmanlarının yanıltığı en önemli noktalardan birisi de ruh, bilinç ve zihin kavramlarını tamamen materyalist bir bakış açısıyla yorumlayıp ilahi olanı devre dışı bırakarak bu kavramları sadece kafatası ve beyinle sınırlı görmeleridir. Ruh, zihin ve bilinç gibi kavramlar ilahi ve tözsel olup salt algoritmalara, matematiksel yazılımlara indirgenemeyecek kadar karmaşık ve metafizikseldir. Dolayısıyla daha ne olduğu bilinmeyen bu kavram ve insani değerlerin yapay zekâda kendi kendine ortaya çıkabileceğini ya da çıkarılabileceğini iddia etmek akıl dışı ve tutarsız bir düşüncedir. İrade, ruh, bilinç ve zihin gibi cevherlerin insani bütünsellik içinde yapay zekâda olamayacağı açıktır. Zira insana zihayat bir ruh programı yüce yaratıcı tarafından yüklenmiştir. Her bir insan tüm özellikleriyle özgün ve biricik varlıktır. Ne kadar üstün özelliklerle donatılmış olsa da hiçbir yapay nesne insan kadar özgün olamaz. Yapay zekâda yapılan elektrik ve enerjiyi kullanarak vücuttaki insani (davranışsal) algoritmaların taklit edilmesi ve geliştirilmesidir. Ayrıca bilimsellik ve teknoloji içerisine girecek olan aşırı düşünceler, bazı transhümanist yaklaşımlardan beslenerek hem ilahi dinler hem tüm insanlık için tehdit haline gelmeden, fikri ve ilmi gerekli hazırlıklar yapılarak önlem alınmalıdır. Tarihsel tecrübe bize göstermektedir ki insan, hayatında ve üretim alanında gerçekleştirdiği faaliyetlerde genel olarak doğaya, özelden insan doğasına ve evrensel ahlâka uygun davrandığı sürece kalıcı başarılar elde etmektedir.

Kaynakça

- Aydın, L. (2021). Dijital çağ ve robotik teknoloji. İçinde M. Tekin & M. Özdemir (Eds.), *Transhümanizm & posthümanizm* (1. baskı, ss. 227-285). Eskiyei Yayınları.
- Aytepe, M. (2021). Posthümanizm ve transhümanizmde varlık. İçinde M. Tekin & M. Özdemir (Eds.), *Transhümanizm & posthümanizm* (1. baskı, ss. 163-213). Eskiyei Yayınları.
- Birand, K. (1961). İnsanlığın sırrı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 24-37.
- Çevik, M. (2017). Will it be possible for artificial intelligence robots to acquire free will and believe in God? *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*, 7(2), 75-87. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.375781>
- Çolak, E. (2017). Yapay zeka dost mu düşman mı? *Derin Ekonomi*, 28, 120-127. <https://www.zraporu.com/teknoloji/yapay-zeka-dost-mu-dusman-mi/>
- Dağ, A. (2020). *Transhümanizm insanın ve dünyanın dönüşümü* (2. baskı). Elis Yayınları.
- Dağ, A. (2021). *İnsansız dünya transhümanizm* (3. baskı). Ketebe Yayınları.
- Demir, T. (2021). Transhümanizm ve sekülerleşme: Bildiğimiz dinin sonu mu?. İçinde T. Demir (Ed.), *Din ve transhümanizm* (1. baskı, ss. 17-54). Eskiyei Yayınları.
- Demircan, K. (2016, Kasım 20). *Ahlaklı robotlar -1: Robotlar etik kararlar alabilir mi?* <https://khosann.com/ahlakli-robotlar-1-robotlar-etik-kararlar-alabilir-mi/>
- Dennett, D. C. (1991). *Consciousness explained*. Back Bay Books.
- Doğan, M. (2018). Bilincin doğasına yönelik beş temel yaklaşımın bir değerlendirmesi. *Metafizik Yaşay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 1(1), 21-55.
- Dönmez, S. (2020). Felsefi bağlamda yapay zekâ ve 2025 sendromu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 748-760.
- Efe, M. Ö. & Kaynak, O. (2000). *Yapay sinir ağları ve uygulamaları* (1. baskı). Boğaziçi Üniversitesi.
- Fukuyama, F. (2009, Ekim 23). Transhumanism. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2009/10/23/transhumanism/>.

- Fukuyama, F. (2003). *İnsan ötesi geleceğimiz* (Ç. A. Fromm, Çev., 1. baskı). ODTÜ Geliştirme Vakfı.
- Gazzâlî, (ts.). M. *İhyâü ulûmi'd-din* (Cilt 4). Dâru'l-Marife.
- Görgülü, Ü. & Keskin, S. (2021). Yapay zekâ robotlara ahlâki ve hukuki statü tanınması problematiği İslam ahlâki ve hukuku açısından bir değerlendirme. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 37-65.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo deus* (P. N. Taneli, Çev., 2. baskı). Kolektif Kitap.
- Haraway, D. (2006). *Siborg manifestosu* (O. Akınhay, Çev.). Agora Kitaplığı.
- Kafalı, H. (2019). Yapay zekâ, toplum ve dinin geleceği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46, 145-172.
- Karaman, H., Çağrıncı, M., Dönmez, İ. K. & Gümü, S. (2018). *Kur'an yolu meâlî* (1. baskı). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kartal Soysal, E. (2020). *Gen ötesi—insan sonrası* (1. baskı). Ketebe Yayınları.
- Kurt, İ. (2021a). Kur'an perspektifinden bir transhümanizm eleştirisi. İçinde T. Demir (Ed.), *Din ve transhümanizm* (1. baskı, ss. 55-118). Eskiyei Yayınları.
- Kurt, İ. (2021b). *Transhümanizm ve tekillik bağlamında dinin geleceği* (1. baskı). Eskiyei Yayınları.
- Kurzweil, R. (2017). *İnsanlık 2.0: Tekillişe doğru biyolojisini aşan insan* (M. Şengel, Çev., 1. baskı). Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Pirim, H. (2006). Yapay zekâ. *Journal of Yaşar University*, 1(1), 81-93.
- Râzi, F. (1988). *Tefsîri kebîr mefâtihu'l-gayb* (1. baskı, Cilt 16, ss. 398-400). Akçağ Yayınları.
- Russia Today. Elon Musk'ın şirketi deneylerde 8 maymunu öldürdüğünü itiraf etti. (2022, Şubat 16). <https://www.trthaber.com/haber/dunya/elon-muskin-sirketi-deneylerde-8-maymunu-oldurdugunu-itiraf-etti-655265.html>
- Saygılı, S. (2006). *Beyin ve ruh*. Elit Yayınları.
- Searle, J. R. (1992). *The Rediscovery of the Mind*. MIT Press.
- Songar, A. (1979). *Sibernetik*. Yeni Asya Yayınları.
- Wright, R. (2000). *Nonzero: The logic of human destiny*. Pantheon.
- Yavuz, Y. Ş. (2018). Ruh - *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 35, ss. 187-192). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazır, E. H. (2018). *Hak dini Kur'an dili* (1. baskı, Cilt 5, ss. 349-350). Yenda Yayınları.
- Yonck, R. (2019). *Makinenin kalbi-yapay duygusal zekâ dünyasında geleceğimiz* (T. Göbekçin, Çev.). Paloma Yayınları.